

Přikrylová, Milena

Posesivní adjektiva ve staroslověněštině na pozadí řečtiny

In: *Studia Balkanica Bohemo-Slovaca. IV, (Příspěvky přednesené na IV. balkanickém sympoziu v Brně ve dnech 25. a 26. května 1994)*. Dorovský, Ivan (editor). 1. vyd. Brno: Masarykova univerzita, 1995, pp. 124-130

ISBN 8021011580

Stable URL (handle):

<https://hdl.handle.net/11222.digilib/122744>

Access Date: 17. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

POSESÍVNÍ ADJEKTIVA VE STAROSLOVENŠTINĚ NA POZADÍ ŘEČTINY

Materiál, na jehož podkladě je sestaven můj referát, je čerpán z bohaté kartotéky Slovníku jazyka staroslověnského. Konkrétně se jedná o evangelní, apoštolní a dva homiletické texty – Supraslský a Cloziv sborník. V některých případech však bylo přihlédnuto i k materiálu z jiných památek, obsažených v SJS.

Z možných způsobů vyjádření posesivity v rámci nominální fráze lze říci, že posesivní adjektiva představují v jistém smyslu sémantické jádro posesivního vztahu (pomineme-li posesivní zájmena). Důvodem pro to je skutečnost, že se posesivní adjektiva v současných slovanských jazycích mohou tvořit pouze od životných substantiv. U ostatních způsobů vyjádření posesivity, t.j. u posesivního genitivu a dativu je rozsah sémantického pole mnohem širší a je mnohem více otevřen pro významy jiné než posesivní. Nicméně je třeba připomenout, že zdaleka ne všichni jazykovědci uznávají adekvátnost termínu „posesivní adjektiva“ z hlediska jeho obsahu¹.

Posesivní adjektiva jsou specificky slovanským prostředkem vyjadřování individuální přináležitosti. Ve staroslověnštině byla tato adjektiva zcela živou kategorií a jejich užívání bylo závazné všude tam, kde tomu nebránila žádná sémanticko – morfologická nebo syntaktická omezení, např. byl-li subjekt posese rozšířen o nějaký atribut, byl-li subjekt v množném čísle nebo středního rodu apod. Proto každé substantivum označující osobu (šířeji živou bytost) tvořilo posesivní adjektivum, které podle N.S.Trubeckého² bylo součástí skloňovacího paradigmatu daného substantiva, stejně tak jako náleží participia k paradigmatu slovesnému. Posesivní adjektiva se od příslušných substantiv mohla odvozovat různými sufisy (–ovъ/–evъ, –inъ, –jъ, –ьnъ, –ьskъ). Co se týče původu těchto sufisů, navazují v podstatě na sufisy indoevropské, avšak vesměs prošly určitými změnami, často dochází i ke spojování několika starších indoevropských sufisů dohromady. Z hlediska formálního pro jejich užívání ve staroslověnštině platí, že sufix –ovъ měl schopnost derivace od substantiv o–kmenových, –evъ od substantiv jo–kmenových, –inъ od ostatních kmenů (nejčastěji od a–/ja–kmenů, i–kmenů a některých konsonantických kmenů). Sféra užití sufisu –jъ je na rozdíl od ostatních sufisů dosti

nezřetelně ohraničena. Lze obecně stanovit pouze dvě pravidla: 1/ měkké kmeny jo- a ja- ze samé své podstaty nikdy netvoří posesivní adjektiva měkčením základu, 2/ substantiva končící na c a dz tvoří posesivní adjektiva pouze tímto způsobem³.

Po všeobecnějším úvodu se nyní podíváme na konkrétní materiál. Lze jej rozdělit do skupin podle derivačních sufixů, jimiž jsou příslušná adjektiva tvořena. Každou skupinu lze pak dělit dále na podskupiny na základě sémantiky základního substantiva, od něhož je dané posesivní adjektivum odvozeno. Jde o následující podskupiny: 1) derivace od osobních vlastních jmen, 2) od obecných substantiv označujících osoby, 3) od názvů zvířat, 4) od neživotných substantiv, 5) od místních jmen, t.j. od názvů krajin, měst, řek, hor apod. a rovněž od názvů plemen. Ve svém příspěvku bych se ráda pozastavila u některých zajímavějších jevů ve skupině adjektiv zakončených na -ovъ / -evъ.

Mezi těmito adjektivy představují největší skupinu derivace od osobních vlastních jmen mužského rodu. V mém materiálu jich je celkem 115. Toto velké množství je do značné míry způsobeno rodokmenem Ježíše Krista ve třetí kapitole Lukášova evangelia. U adjektiv tohoto typu je velice zajímavá distribuce měkké a tvrdé varianty sufixu -ovъ. Jak již bylo uvedeno sufix -ovъ se užívá vesměs pro odvozování adjektiv od substantiv o-kmenových a u-kmenových, zatímco -evъ zpravidla pro derivaci od jo-kmenových a předpokládaných původních ju-kmenových substantiv. Tolik údaje z gramatik a příruček. Jaký je však faktický stav použití obou sufixů v materiálu? Z obou variant jednoznačně převažuje sufix -ovъ. Mám tím na mysli nejen to, že převažují adjektiva tvořená od o-kmenů, ale zejména to, že sufix -ovъ se mnohokrát objevuje i u základů jo-kmenových, kde bychom právě očekávali variantu -evъ. Jedná se o následujících 13 adjektiv:

ALĚFEOVĚ (z řec. jména Alfaios), výskyt všude v Ev a Apost, variantní tvar ALĚFEJEVĚ je pouze v Trin a Dijav

ANĚDREOVĚ (z řec. Andreas), vesměs v Ev, pouze v Mar dubleta

ANĚDREEVĚ

DIOVĚ (z řec. Zeus, gen.Dios), pouze v Christ, v ostatních Apost je tvar DIJEVĚ

ZEVĚDEOVĚ (z řec. Zebedaios), všude v Ev, variantní tvar není doložen

IOANANEOVŮ (z řec. Iōnam), výskyt v Zogr, zatímco v Mar a Nik je variantní tvar IOANANJEVĚ

IOSIOVĚ (z řec. Iōsè), převažuje v Ev, varianta IOSIJEVĚ je doložena pouze v Nik

IJESEOVЪ (z řec. Iessai), v Ev i Apost pouze tento tvar
MOSEOVЪ (z řec. Mòysès), všude v Ev i Apost pouze takto
NAANGEOVЪ (z řec. Naggai), v Zogr, Mar, Nik, pouze takto
NAUTHEOVЪ (z řec. Nabouthe), v Supr, nemá variantu
POPLIOVЪ (z řec. Poplios), v Christ, Šiš, varianta **POPLIJEVЪ** v Mak
RISIOVЪ (z řec. Rćsa), ojediněle v Nik, v ostatních textech (Zogr, Mar)
varianta **RISIJEVЪ**

TIMEOVЪ (z řec. Timaios), v Zogr, Mar, Nik, pouze takto
K výše uvedeným adjektivům lze přiřadit i dvě další, utvořená od obecných substantiv:

ARCHIEREOVЪ (z řec. iereus), v Ev a Supr

FARISEOVЪ (z řec. farisaios), v Zogr, Mar, Ass, Ostr, Nik, Supr, Christ, Mak, Šiš

Obě tato adjektiva nemají doložen variantní tvar. Jak je z výše uvedeného vidět, přibližně polovina adjektiv má dubletní tvary se suffixem **-evъ**, avšak ostatní se vyskytují pouze v jedné podobě. Vlastní jména, od nichž jsou tato adjektiva utvořena, jsou zakončena vesměs na **-i**, tudíž bychom očekávali adjektivní zakončení na **-evъ**. Pro vysvětlení tohoto jevu je třeba se podívat na řecké předlohy. Téměř polovina z řeckých jmen má zakončení na **-aios** nebo **-eus**. Tento typ jmen přecházel do slovanštiny k **jo-kmenům**, ale pouze v nominativu sg., ve všech ostatních pádech náležel k **o-kmenům**⁴. A to je důvod, proč i posesivní adjektiva tvoří tato jména stejně jako substantiva **o-kmenová**. Dalších několik řeckých jmen jsou jména nesklonná a do slovanštiny přecházejí také většinou ve tvaru končícím na **-i**. Analogií se jmény předchozími dávají tato slovanská jména rovněž přednost tvoření posesivních adjektiv na **-ovъ**. K **o-kmenovému** skloňování se přiřazuje i **MOSEI** z řeckého Mòysès⁵. Zbývající dvě jména (**ANĚDREI** a **POPLII** z řec. Andreas a Poplios) patří již zcela k **jo-kmenům** a obě také mají varianty adjektiv se suffixem **-evъ**. Ovšem převaha podobně zakončených jmen, příklánějících se k **o-kmenům**, zřejmě způsobila, že i tato dvě jména dávají při adjektivní derivaci přednost suffixu **-ovú**. Dalo by se tedy říci, že z obou variantních suffixů **-ovъ** a **-evú** větší produktivitu jednoznačně vykazuje suffix **-ovъ**.

V ostatních případech, kdy se objevují dubletní tvary na **-ovъ** a **-evъ**, jde o vlastní nebo i obecná jména končící na konsonant: **ZOROVAVELOVЪ** v Nik i **ZOROVAVELJEVЪ** v Zogr, Mar, **LAZAROVЪ** v Supr i **LAZARJEVЪ** v Nicod, Bes, **FANUILOVЪ** v Ostr i **FANULJEVЪ** v Zogr, Mar, Ass, Sav, Nik, **KESAROVЪ** v Mar, Zogr^b, Nik, Supr, Šiš i **KE-SARJEVЪ** v Zogr, Mar, Ass, Ostr, Christ, Ochr, Slepč, Mak. Zde tkví problém dubletů v něčem jiném. Substantiva, od nichž jsou tato adjektiva

odvozena, se v textech objevují jak v tvrdé, tak v měkké variantě. Pak je tedy zcela logické, že i od nich odvozená adjektiva mají jednou sufix *-ovъ* a podruhé *-evъ*.

Z formálního hlediska je velmi zajímavé adjektivum ARTEMIDO-VЪ v Supr, které je jediné odvozeno od vlastního jména ženského rodu. K němu by se co do způsobu tvoření daly přiřadit i dvě odvozeniny od zvířat ženského rodu: ASPIDOVЪ v Sav, Parim a ECHIDNOVЪ v Zogr, Mar, Zogr^b, Ass, Sav, Ostr, Nik, Deč. Ve všech třech uvedených případech jde o atypickou adjektivní derivaci na *-ovъ* od *a*-kmenů. Tyto příklady uvádí ve své monografii i Maria Brodowska-Honowska⁶, avšak nepodává jejich vysvětlení. Pro tvar ASPIDOVЪ se jedno vysvětlení nabízí, podíváme-li se do Staroslověnského slovníku. Místo řeckého slova „aspis“ lze najít ve slovníku tvar ASPIDA, *-Y f.*, které se vyskytuje v žaltářních textech, v Supr a v Grig, nebo tvar ASPIDЪ, *-A m.* v Lobk a Zach. To znamená, že při přejímání tohoto substantiva do staroslověnštiny docházelo ke kolísání v rodě. Tvar ASPIDOVЪ pak svým tvořením navazuje na maskulinum ASPIDЪ, *-A* a je zcela pravidelný. Toto kolísání v rodě dokazuje i dochovaný dubletní tvar ASPIDINЪ v Slepč (R 3,13), který vychází z rodu ženského. Tvar ASPIDOVЪ pak může být východiskem pro vysvětlení tvaru ECHIDNOVЪ, kde substantivum ECHIDNA máme doloženo pouze v ženském rodě. V evangelním textu jsou obě varianty (ASPIDOVЪ a ECHIDNOVЪ) použity na stejném místě (Mt 12,34), adj. ASPIDOVЪ v Sav (*plemę aspidovo*) a ECHIDNOVЪ v ostatních textech (*ištędъ echidъnova*). V řeckém originále je na tomto místě gen. pl. echidnšn. Připustíme-li archaičnost textu Sav, jak ji v mnohém dokládá K. Horálek⁷, mohli bychom uvažovat o vlivu jednoho adjektiva (ASPIDOVЪ) na způsob tvoření druhého (ECHIDNOVЪ), vzhledem k identičnosti textu a významu. Tato teorie však může být napadnuta z hlediska toho, že v hlaholských tetraevangeliích máme doložen pouze tvar ECHIDNOVЪ.

Mezi materiálem zaujme ještě jedna skupina tzv. posesívních adjektiv. Jsou to adjektiva tvořená od neživotného základu. Pro lepší celkovou ilustraci byl materiál doplněn o adjektiva tohoto typu ze všech památek v SJS. Ukázalo se, že zdaleka nejde jen o ojedinělé případy.

AVOROVЪ Supr

ADOVЪ Zogr, Mar, Ass, Ostr, Nik, Supr, Cloz, Sin

GROZDOVЪ Pog, Bon, Grig, Zach

GROMOVЪ Zogr, Mar, Nik

DЪŽDEVЪ Supr

EVANGELIJEVЪ Christ

ZMARAGDOVЪ Hval, Rumj
 KINЪSOVЪ Sav
 KRANIJEVЪ Zogr, Mar, Ass, Sav, Ostr
 KRЪSTOVЪ Nicod
 OLЪJEVЪ Bes
 ORЪCHOVЪ Grig
 PARALIPOMENOVЪ NomUst'
 SLONOVЪ Hval
 SЪVEROVЪ Sin, Pog, Bon, Lob, Par
 TINOVЪ Hval
 TOČILOVЪ Grig
 TRЪNOVЪ Zogr, Mar, Ass, Ostr, Nik
 FINIKOVЪ Grig, Lobk
 JUGOVЪ Supr

Z výše uvedených adjektiv lze vyčlenit některé případy, u nichž se jedná o personifikaci. Ta by vysvětlovala použití sufixu -ovъ pro derivaci od neživotného základu. Jedná se konkrétně o adjektivum JUGOVЪ, které již V. Vondrák⁸ vykládá jako personifikaci jižního větru (*toploje vьzvъ ѓjanije jugovo* Supr 349,13, v následujícím textu pak *vъstani sъvere i pridi juže* Supr 349,15). Stejným způsobem lze vykládat i adjektiva SEVEROVЪ a GROMOVЪ (*gory sionъsky rebra sъverova* Ps 47,3 Psalt, *i nareče ima imenъ vooanirgisi ježe jest syna gromova* Mc 3,17 Zogr Mar Nik). Adjektivum ADOVЪ lze vztáhnout ke jménu starořeckého boha podsvětí Hádes, kdy se z vlastního jména později stává apelativum pro označení podsvětí a pekla. Toto adjektivum se vyskytuje v 15 různých citátech a význam personifikace lze uplatnit u všech (*nik-tože otъ cъsarъ vratъ adovъ ubъ ѓza* Supr 238,14, *blagoslovъjenъ gradyi adova selišta ispraznitъ* Supr 342,4, *adovaja pobъda izčeze* Supr 487,3 a další). Podle V. Vondráka⁹ lze i tvoření adjektiva DЪŽDEVЪ vysvětlit na základě personifikace připomínající mýty o Diovi, který se proměnil v zlatý déšť (*čto ubo rečeši o pravъdъ...vъ obrazъ dъždevъ sъchodaštii* Supr 250,27).

Zbývá však ještě stále dosti adjektiv, u kterých lze o personifikaci uvažovat jen s těži. Přes polovinu z nich je možné charakterizovat jako adjektiva označující určitý materiál – *avorovъ, grozdovъ, zmaragdovъ, olъjevъ, orъchovъ, slonovъ, tinovъ, trъnovъ, finikovъ*.

Velmi zajímavá z formálního hlediska jsou adjektiva *evangelijevъ* a *točilovъ*. Setkáváme se u nich s derivací na -ovъ/-evъ od substantiv středního rodu, přičemž je známo, že posesivní adjektiva se od neuter netvoří.

Z výše uvedených příkladů lze vyvodit závěr, že sufix *-ovъ* neměl sám o sobě původně posesivní funkci. Geneticky se vyvinul z desubstantivní derivace pomocí tematického vokálu *-o-* od původních *u-*kmenů¹⁰. Z genetického hlediska tedy nešlo o sufix posesivní, ale derivační od *u-*kmenů, čili že se neomezoval ani na základ životný ani na osobní a že se jím odvozovala adjektiva jak z tvarů *synъ*, *učitelъ*, tak i z tvarů *vrъchъ*, *trъnъ* apod.¹¹ Posesivní význam suffixu *-ovъ* je tedy geneticky až druhotný a vznikal cestou postupné eliminace jmen neosobních. To, že konkrétní význam většiny adjektiv na *-ovъ* nese příznak posese, nespočívá v charakteru samotného suffixu, jak je zvykem často uvádět, ale v charakteru základu, od něhož je adjektivum odvozeno¹². Posesivní funkce vystupuje do popředí právě proto, že sufix *-ovъ* funguje nejčastěji se jménem osoby, vzácněji zvířete. Jakkoliv je tato funkce převažující, není výlučná. Co se týče produktivity suffixu *-ovъ* však je třeba říci, že je spojena s kategorií jmen nesoucích právě příznak životnosti a osoby. O potlačování derivace od základů jiných než osobních svědčí dubletní tvary se suffixy ryze „neposesivními“ (*trъnovъ* – *trъnъnъ*, *gromovъ* – *gromъnyi*, *kinъsovъ* – *kinъsъnъ*), nebo rozšíření suffixu *-ovъ* o nějaký sufix další (*adovъnъ*).

Závěrem svých pozorování posesivních adjektiv bych se ráda připojila k názoru těch, kteří považují termín „posesivní adjektiva“ za neadekvátní. M. Ivićová a R. Zimek¹³ ke svým závěrům dospěli na základě současných slovanských jazyků. Na základě staroslověnštiny lze říci, že to platí dvojnásob.

POZNÁMKY

- 1) M. Ivić, Genitivne forme srpskohrvatskih imenica i odgovarajuća pridevska obrazovanja sufiksom *-ov* (*-ev*, *-ovljev*, *-evljev*), *-in* u odnosu „kombinatoričnih varijanata“. In: Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu, knj. X (1967), s. 257–262; R. Zimek, K chápání posesivity. In: Rusko–české studie, Sborník VŠP v Praze, Jazyk a literatura II, 1960, s. 131–156.
- 2) N.S. Trubeckoj, O pritažateľnych prilagatel'nych (possessiva) starocerkovnoslavjansko-gogo jazyka. In: Zbornik u čast A. Beliča, Beograd, 1937, s. 15–20.
- 3) Tamtéž, s. 19.
- 4) M. Weingart, Rukověť jazyka staroslověnského, Svazek 1, Praha, 1937, s. 150.
- 5) Tamtéž.
- 6) M. Brodowska–Honowska, Slowotwórstwo przymiotnika w języku staro-cerkiewno-słowiańskim, Kraków–Wrocław–Warszawa, 1960, s. 16.
- 7) K. Horálek, Význam Savviny knihy pro rekonstrukci stsl. překladu evangelia, Praha, 1948, s. 108.
- 8) V. Vondrák, Vergleichende Slavische Grammatik I, Göttingen, 1924, s. 524.
- 9) Tamtéž, s. 523.
- 10) A. Meillet, Le slave commun, Paris, 1934 – v ruském překladu: Obščeslavjanskij jazyk, Moskva, 1951, s. 275, 297; M. Brodowska–Honowska, cit. dílo, s. 27.

- 11) M. Brodowska-Honowska, cit. dílo, s. 28.
- 12) Tamtéž, s. 25–26.
- 13) Viz pozn. č. 1.

Zkratky staroslověnských památek odpovídají zkratkám v Slovníku jazyka staroslověnského.

ПРИТЯЖАТЕЛЬНЫЕ ПРИЛАГАТЕЛЬНЫЕ В СТАРОСЛАВЯНСКОМ ЯЗЫКЕ НА ФОНЕ ГРЕЧЕСКОГО ЯЗЫКА

Материал, на основе которого написан доклад, был избран из Словаря старославянского языка. Точнее речь идет об евангельских, апостольских и двух гомилетических текстах.

Во вступительном слове подана краткая характеристика старославянских притяжательных прилагательных с формальной и семантической точек зрения. Главное внимание сосредоточено на прилагательных законченных суффиксом -овъ. Дистрибуция его твердого и мягкого вариантов (-овъ/-евъ) в стсл. языке объясняется на фоне греческого языка. В статье дальше говорится о двух атипичических прилагательных законченных суффиксом -овъ, образованных от существительных а-основы (аспидовъ и ехидновъ).

Последняя часть посвящена притяж. прилагательным образованным от неодушевленного существительного. Высказано мнение, что термин „притяжательные прилагательные“ является неадекватным и что посесивная функция суффикса -овъ является генетически вторичной. Притяжательное значение не содержится в самом суффиксе, но в основе существительного, от которого данное прилагательное произведено.